

प्रकरण पाठ्य
अवधार

उपसंहार

आधुनिक काळामध्ये सर्वच राज्यांनी "कल्याणकारी राज्याची" भूमिका स्थिकारलेली आहे. त्यामुळे विकासाच्या कामाचे विकेंद्रीकरण होत आहे. तसेच पंचायत राज्याचे कार्यक्रोडा वाढलेले आहे. त्याअनुषांगाने पंचायत समितीच्या प्रशासनात कार्यरत असणा-या विविधा समित्यांच्या कायर्चिया आढावा घोतलेला आहे. त्याच्यप्रमाणे स्कातिमक ग्रामीण विकास योजना, रोजगार हमी योजना, कुटुंब कल्याण योजना, जीवनद्वारा व जवाहर योजना इत्यादी शासकीय योजनाही राबवून शिराडा पंचायत समितीने केलेल्या विकासाचा टीकात्मक अभ्यास या नदुशांगोष्ठानिबंधामध्ये केलेला आहे.

(अ) सारांश :-

पहिल्या प्रकरणामध्ये भारतातील पंचायत राज्य पद्धतीचा उदय व विकास कसा झालेला आहे याचा अभ्यास केलेला आहे. त्यामध्ये प्राचीन भारतातील पंचायत राज्यपद्धती, मध्ययुगीन काळातील व ब्रिटीश राजवटीतील पंचायत राज्याचे अस्तित्व आणि झालेला विकास स्पष्ट केला आहे. त्याच्यप्रमाणे स्वातंत्र्यानंतर पंचायत राज्य पद्धतीचे स्वस्म कसे असावे या विष्णवी म. गांधी, पंडीत नेहरु व आंबेडकर इ. विचारवंतांची भूमिका काय होती हे ही स्पष्ट केलेले आहे. स्कंदरीत लोकशाही विकेंद्रीकरण व स्थानिक प्रशासन यासाठी झालेल्या विविधा प्रयत्नांचा या प्रकरणामध्ये आढावा घोष्यात आला आहे. अर्धात सर्वच प्रयत्न जफ्ल झालेले नाहीत त्यामध्ये कांहीना अपघळा आल्यामुळे त्याचे मूल्यमापन करण्याभाठी विविधा समित्या स्थापन करून पंचायत राज्य पद्धतीचा अभ्यास केला आहे. उदा- १९५६ माली

केंद्रातासनाने नेमलेल्या बलवंतराय मेहता समितीच्या अहवालाचे मुल्यमापन करणोमाठी १९७७ मध्ये अशांक मेहता समिती नेमलेली होती. तर महाराष्ट्रात वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेहाली नेमलेल्या समितीचे मुल्यमापन करणोसाठी पी. बी. पाटील यांच्या अध्यक्षतेहाली समिती स्थापन इालेली होती. या सर्व समित्यांचा आढावा या प्रकरणामध्ये घोतलेला आहे. वरील सर्वच बाबींचा विचार करीत असताना पंचायत राज्याचे पूनरुज्जीवन करण्यासंबंधी जे विचारमंदान इालेले आहे त्याचाही यामध्ये समावेश केलेला आहे. त्यामध्ये प्रामुळ्याने राजीव गांधींयांनी १५ मे १९८९ रोजी लोकसभेत मांडलेल्या ६४ व्या "पंचायत राज्य" घाटनादुरुस्ती विद्येयकासील तरतुदी आणि त्याची मुल्यमापन याचाही अभ्यास समाविष्ठ आहे.

प्रकरण दोन मध्ये बलवंतराय मेहता समितीने सुचिनेल्या व नाईक समितीने स्थिकारलेल्या शिस्तरीय योजनेनुसार नांगली जिल्हा परिषाद, शिराळा पंचायत समिती व या पंचायत समितीच्या कार्यक्रोत्तात कार्यरत असलेल्या ग्रामपंचायतींची रचना व कार्य विष्णाद केले आहे. त्याचबरोबर शिराळा पंचायत समितीच्या जन १९७७ ते १९८९ अखोर इालेल्या समापतींच्या व उपसमापतींच्या निवडणुकी-चाडी अभ्यास समाविष्ठ आहे. संबंधित कालावधीतील या पंचायत समितीच्या अंदाजपत्राकाचाही अभ्यास यामध्ये आहे. आणि या सर्व बाबींचा अभ्यास करीत असताना त्यामध्ये उद्भावलेल्या समस्यांचाही आढावा घोतलेला आहे.

प्रकरण तीन मध्ये शिराळा पंचायत समितीच्या कार्यदोऱ्यामध्ये कार्यरत अभ्यास-या विविध सहा समित्यांच्या अभ्यास केलेला आहे. या लघुप्रबंद्याचा विषय शिराळा पंचायत समितीचा विशेष अभ्यास असा असल्याने पंचायत समितीच्या कार्यदोऱ्यात कार्य करणा-या (अ) शिक्षण, (ब) कृषी (क) आरोग्य (ड) समाजकल्याण (इ) बांधकाम व (फ) पशुपंचांगी समिती या सहा समित्यांच्या माध्यमातून इलेला विकास व हा विकास होत असताना त्यामध्ये निर्माण इलेल्या शुटींचाही अभ्यास पूढील प्रमाणे केलेला आहे.

शिक्षण विभागाचा अभ्यास करीत असताना प्रामुख्याने प्राथामिक शाळांची स्वस्मी व त्यामधील विद्यार्थ्यांची नाव नोंदवणी, प्राथामिक शिक्षाक मंडळ, शाळांची अवस्था व माध्यमिक शिक्षणाचा विकास या अनुषंगाने अभ्यास केला आहे. कृषी विभागाच्या वतीने शोतक-यांना जास्तीतजास्त अत्पन्न उत्पादीत करणेसाठी प्रोत्साहनात्मक विविध स्तरावर पीक स्थारा घोणे, त्यांना छाते व रासायनिक छाते पुरविणे, गोबर गैस ऊंट योजनेचे महत्त्व पठवून देणे इ. उपक्रम राबविलेले आहेत आणि या योजना राबवित असताना शासनाकडून जास्तीतजास्त अनुदान व सहाय्य शोतक-यांना मिळवून देण्याचे कामी हा विभाग कार्यरत आहे.

ग्रामीण जनतेच्या आरोग्यविषयक गरजा भागविणेसाठी शासकीय अनुदानातून कांही प्राथामिक आरोग्य केंद्र, पटाके, आयुर्वेदीक दवाखाने व एक ग्रामीण रुग्णालय आरोग्य विभागाकडे कार्यरत आहेत. या विविध आरोग्य केंद्रांच्या माध्यमातून रोगप्रतिबंद्याक लस टोचणी, साधारण रोग निवारण, माता बाल संगोपन, शालेय आरोग्य

तपासणी, कुटुंबकल्याणा व महान गांव योजना राबविल्या जातात. संबंधित विभागाने १९७७ ते ८९ या कालावधीमध्ये केलेल्या वरील कायचिंगी आढावा घोतलेला आहे. त्याचप्रमाणे पश्चात्कर्त्तने विभागाच्यावतीने जनावरे मृत्युमुखी पडू नयेत व निकोप पैदास उत्पन्न व्हावी म्हणून केलेल्या लस्तीकरणाचा व औषधापेचाराचा अभ्यास यात समाविष्ठ आहे.

बांधाकाम समिती ही एक पंचायत समितीच्या कार्यक्रमामध्ये कार्यरत अभ्यासारी महत्त्वाची समिती आहे. या समितीच्या वतीने जनतेच्या उपश्चोर्गी अशी लहान लहान बांधाकामे, समाजमंदीरे, मो-यांची कामे, पंचायत घारे व विशेष घाटक योजनेतून हरिजन वस्त्यांना जोडणारे रस्ते तयार करण्याचे काम केलेले आहे. त्याचप्रमाणे अल्पबचत भावन, पाणीपुरवठा योजना व वसतिगृह इमारती इत्यादी बांधाकामाचाही अभ्यास केला आहे. मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांच्यासाठी अनुदान पात्रा अशी वसतीगृहे स्थापन करून समाजकल्याणा विभागाच्यावतीने ग्रामीण विद्यार्थ्यांचा विकास करणेचा प्रयत्न केलेला आहे. तेच अल्पशः प्रमाणात बालवाडी चालविण्याचा प्रयत्न या विभागाकडून झाला आहे.

प्रकरण चार मध्ये वरील तीन प्रकरणाचे मुल्यमापन केलेले आहे. मुल्यमापन करीत असताना सर्वच विभागामध्ये जे दोषा आढळून आलेले आहेत ते दाखावून त्यावर काय उपाय योजले पाहिजेत त्याचा पुढीलप्रमाणे अभ्यास केलेला आहे.

(ब) पंचायत समितीचे विकास कार्य व निष्कर्ष :-

१) पंचायत राज्य संस्था जर छाया अथानि सबल करावयाच्या असतील तर वेळच्या वेळेवर निःपक्षापाती निवडणुका घ्याव्यात. १९७९

नंतर महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषिद्धेच्या निवडणुकाच घोतल्या नाहीत ही शांभादायक गोष्ट नाही.

२) शिराळा पंचायत समितीची रचना अभ्यासताना प्रामुख्याने समापती व उपसमापतीपदी तेच ते घेहरे पुन्हा पुन्हा निवळून आलेले दिसतात. त्याचप्रमाणे राखाची जागापैकी मागाभवगीय व लालीयांची निवडणुक न घोता कोटा पूर्ण करणेसाठी नियुक्ती केलेली दिसून येते. ब-याचवेळा स्थानिक पातळीवर निवडणुकाच घोतलेल्या नाहीत. तर या पंचायत समितीच्या राजकारणावर मराठा जातीचे प्रधामपासून वर्चस्व असलेचे सिद्ध ठोते.

३) पंचायत समितीच्या कार्यदेशामध्ये कार्यरत असणाऱ्या सहा समित्यांचा अभ्यास करत असताना हे लक्षात आले की, ब-याचअंशाची या समित्यांनी समाधानकारक प्रगती केलेली असली तरी त्यांनी कार्य करीत असताना केलेल्या चुकांकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. उदा. - शिराळा विभागामध्ये आवश्यक शाळांची पूर्तता न करण्यात जिल्हा परिषाद आणि पर्यायाने शिराळा पंचायत समितीच कारणीभूत आहे. त्याचबरोबर अप्रशिद्धित शिराळाकांची विशिष्ट्याने भारती करणे. राजकीय सुडब्बुदीने त्यांच्या बदल्या करणे व राजकीय सोयीताठी त्याचा पुरेपुर वापर कस्त घोतल्यामुळे त्याचा शिराळा देशेशावर अनिष्ठ परिणाम घाडून आलेला दिसून येतो.

४) कृषी विभागाच्यावतीने विविधा पिकस्पदारा आयोजित केलेल्या असल्या तरी त्या राबविण्यामध्ये माझा या पंचायत समितीने दुर्लक्ष केलेले आहे. कांही वष्टी सबल कारणे असली तरी ब-याचवेळा दप्तर दिरंगाईमुळे त्या राबविलेल्या नाहीत. छाते व राजायनिक छातीचा सुधदा मागणीनुसार पुरवठा इाला नसल्याचे एकदंरीत आकडेवारीवस्त

दिसून येते.

- ५) ग्रामीण भागातील आरोग्याच्या सोयी साठी जिल्हा परिषद व पंचायत समितीच्या नेतृत्वाखाली प्राथामिक आरोग्य केंद्राची स्थापना केलेली असली तरी या दवाखान्यातून मोफ्त सोयी उपलब्ध होत नाहीत. आणि इाल्यातरी त्या अपुऱ्या असल्याचे स्थानांच्या मुलाखातीवर्स आढळून येते. ठोडयाफार फरकाने हीच अवस्था पशुसंवर्धन विभागामध्येही दिसून येते. या संधारात जनजागृती होणे गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे संबंधित पदाधिका-यांनी लक्षा देणे गरजेचे आहे.
- ६) समाजकल्याण विभागाच्यावतीने मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी पात्रा अनुदानित वसतिगृहे स्थापन केलेली आहेत. या वसतिगृहाना जिल्हा परिषद आणि पर्यायाने पंचायत समितीकडून अनुदान दिले जात असले तरी अपूणी आहे. त्याचप्रमाणे संबंधित वसतिगृहे ही पंचायत समितीच्या मालकीची नाहीत तर ती कांही ऐवाभावी संस्थांच्याकडून चालविली जातात. त्यांना दिलेल्यांमोठी व केलेल्या तपासणीवर्स कांही गैरभोयी दिसून येतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने अपेक्षित अनुसुचित जातींच्या संख्येचा अभाव दिसून येतो. दुसरा एक या विभागातील दोषा म्हणजे अशांची वसतिगृहे फक्त मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठीच उपलब्ध आहेत. आर्थिकदृष्ट्या कमळुवत असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना या विभागामार्फत संदर्भी उपलब्ध करून देणेची आवश्यकता आहे. परंतु तशा प्रकारची मुविधा या खाल्याकडून आजपर्यंत उपलब्ध इलेली नाही.
- ७) समाजकल्याण विभागाकडून बालवाड्या चालविल्या जातात. परंतु पंचायत समितीने या विभागाच्या वतीने फारशारी समाधानकारक प्रगती केल्याचे दिसत नाही. तन १९७७ ते ८१ या कालावधीमध्ये या विभागाकडून केवळ एकच बालवाडी चालविलेली दिसून येते.

- ८) बांधाकाम विभागासाठी मिळणा-या अनुदानापैकी बरेचमे अनुदान हे जिल्हा परिषद, राज्यशासन व केंद्रशासनाकडून मिळत असते त्यामुळे या वि भागाला ब-याचअंशांपाच परावलंबित्व रहावे लागते. त्याच्याप्रमाणे मिळणारे अनुदानमुळदा पुरेपूर मिळत नाही. त्यामुळे बरीचशांती कामे रेंगाळत पडलेली दिसून येतात. ब-याचवेळा मिळालेल्या अनुदानाचा वेळेवर वापर न केल्यामुळे संबंधित रकमा परत पाठविल्या जातात तर ब-याचवेळा पुढोल वषार्किरिता छारी टाकलेल्या आहेत.
- ९) सांगली जिल्हा परिषदेचा ज्याप्रमाणे "वार्षिक प्रशासन अहवाल" प्रसिद्ध होतो त्याप्रमाणे शिराळा पंचायत समितीही स्वतंत्रा वार्षिक प्रशासन अहवाल प्रसिद्ध होणे गरजेचे आहे. परंतु आजपर्यंत तशी तरतूद झालेली दिसून येत नाही. तरी तसा वार्षिक अहवाल पंचायत मितीने प्रसिद्ध करावा.